

Ljiljana DOBROVŠAK

ŽIDOVI U VUKOVARU I OKOLICI

Posljednji popis stanovništva Hrvatske iz 2001. godine ne popisuje Židove u Vukovaru i njegovoj okolici, no to ne znači da Židovi nisu u prošlosti nastanjivali Vukovar. O povijesti židovske zajednice u Vukovaru znamo jako malo, jer je do sada objavljena samo jedna knjiga Slavka Gavrilovića i to o povijesti Židova u Srijemu, ali do 1848. godine. Budući da ne postoji niti jedan članak kao ni znanstveni rad o Židovima u Vukovaru, ovo je pokušaj da se to ispravi. Na osnovi nekolicine znanstvenih radova koji su se više bavili poviješću Srijema i Vukovara, nego li poviješću Židova, pokušala sam u ovom radu kronološki obraditi pregled nastanka, ali i nestanka židovske zajednice u Vukovaru.

Židovi u Vukovaru i okolici do 1848. godine

Nakon poraza 1683. pod Bečom i povlačenja Osmanlija sa zapadne granice te napuštanja 1687. Vukovara, počinje za cijeli Srijem i Vukovar razdoblje obnove i stalnog gospodarskog uspona u čijem su razvoju sudjelovali i Židovi. Odmah po oslobođenju područje oslobođene Slavonije i Srijema našlo se pod bečkim Dvorom i komorskom upravom, koja je velike posjede podijelila uglavnom strancima.¹ Pri tom znatan dio Srijema tijekom 18. stoljeća nije bio uključen u sastav civilnih županija nego je priključen Vojnoj granici kao dio Petrovardinske pukovnije. Usporedo s ovim promjenama povezano je i osnivanje (1697.) kao i razvitak vukovarskog vlastelinstva koje prvo prelazi u ruke obitelji Odescalchi, pa Küffstein da bi na kraju 1736. završilo u rukama njemačkog kneza Karla Filipa von Eltza, čija ga je obitelj zadržala sve do 1945. godine.²

Budući da je Židovima krajem 17. i početkom 18. stoljeća u Kraljevini Hrvatsku i Slavoniju, s time i na područje Srijema bilo zabranjeno naseljavanje, ne nalazimo ih u popisima stanovništva kao stalne doseljenike. Vjerojatno prvi Židovi dolaze u ove pogranične krajeve neposredno nakon odlaska Osmanlija zajedno s austrijskom vojskom kao njihovi dobavljači streljiva i živežnih namirnica, odnosno kao "putujući trgovci".³ Očito se dio tih "putujućih trgovaca" pokušao naseliti na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije, na što je Ugarski sabor, na inzistiranje hrvatskih poslanika donio zakonski članak 19./1729. kojim je potvrdio Židovima raniju zabranu stalnog naseljavanja u zemljama hrvatskog kraljevstva, no s iznimkom da gradovi i županije po vlastitom nahodačenju dopuste ili ne dopuste Židovima, odnosno putujućim trgovcima *privremeno* zadržavanje (po nekoliko dana) na njihovom teritoriju.⁴

1 Slavko GAVRILOVIĆ, *Komorski Srem u drugoj polovici XVIII. veka*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1995., 1.

2 Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja*, Zagreb, 1993., 15.; Vlado HORVAT, Filip POTREBICA, Srijemska županija, vukovarsko vlastelinstvo i trgovište Vukovar, *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., 155., 162.

3 Maren FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb, 2000., 180.

4 Šandor BRESZTYENSZKY, *Izraeličani i vršenje patronatskog prava*, Zagreb, 1890., 6.; Mirjana GROSS / Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992., 418., *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytar, 1657.-1740.*, Budapest, 1900., 674., članak 19./1729. glasi: *Singulare Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae Status et Ordines, de praesenti quoque Suae Majestatis Sacratissimae experti clementiam; quod Judaeos, in Confinium S. Georgii non ita pridem admissos, tam inde, quam et allis praerecensitorum Regnorum ex locis (si quae adhuc subintrassent) amovendos, suo loco clemeter sit dignata; §. 1. Pro qua altememoratae Suae Majestatis Clementia iidem Status et Ordines immortales reponunt gratias.*

Prve Židove u Srijemu prije stvaranja Srijemske županije (1745.) nalazimo u Šidu i Vukovaru. Ne iznenađuje da se Židovi prvo pojavljuju u Vukovaru, budući da je Vukovar tada bio pod komorskom upravom i zbog toga se u njemu nisu provodile odluke Ugarskog sabora o naseljavanju Židova.⁵ U početku su u Vukovaru to uglavnom prolazni židovski trgovci koji dolaze s područja Osman-skog carstva kako bi u Srijemu trgovali, a kasnije u drugoj polovici 18. stoljeća to su židovske obitelji ili pojedinci koji privremeno naseljavaju Srijem i Vukovar, a dolaze pretežno iz susjednih ugarskih županija Bačke (Novi Sad), Baranje (Darde), Torontalske i Zale. Uz “privremeno” nastanjene Židove u Srijemu sredinom 18. stoljeća, nailazimo i na Židove pokućarce, koji dolaze kao i “privremeni” radi trgovine, obilaze sela i krajem tjedna, prije sabata vraćaju se kući.

Prvog Židova u Vukovaru nalazimo početkom 18. stoljeća u gradskim protokolima pod imenom *Marko*, i to u dokumentima o oporezivanju (1720.). Dvadesetih godina 18. stoljeća uz njega se spominju; *Isak* (1719. u protokolu carinarnice u Petrovaradinu) sa 200 oka duhana u vrijednosti od 20 forinti i *Baruh* iz Vukovara (1720. u mitrovačkom carinskom protokolu) sa turskom robom u vrijednosti od 50 forinti.⁶ Spomenuti Židovi nisu bili stalno nastanjeni u Vukovaru jer ih se ne spominje u varoškim protokolima kao redovne, već kao povremene porezne obveznike, a niti ih ne spominju hrvatski staleži 1743. kada od komisije za buduće uključivanje Slavonije i Srijema u Ugarsku i Hrvatsku, traže da se istjeraju Židovi iz Osijeka i Petrovaradina.⁷

Većih promjena u doseljavanju Židova na ove prostore, nema ni tijekom vladavine Marije Terezije (1740.-1780.). Može se reći da je politika carice prema Židovima u Monarhiji bila proturječna, jer su za vrijeme njezine vladavine izdane brojne zabrane Židovima, ali i dozvole naseljavanja.⁸ S jedne strane carica je izražavala duboku

5 Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu u XVIII. i prvoj polovici XIX. veka*, SANU, knjiga 14., Odeljenje historijski nauka, Beograd, 1989., 5.

6 S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 6. Isak “Čifutin” i sin spominju se i 1737. godine u gradskim računima u kojima je zapisano da su dužni 6 forinti.

7 S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 6.

8 *opus Juris Hungarici- Magyar Törvénytar*, 1740.-1835., Budapest, 1901., 36.; Š. BRESZTYENSZKY, *Izraelićani*, 5. Tako je prema I. dekretu Marije Terezije, Ugarski sabor izdao članak 29./1741. koji je zabranjivao trgovinu vinom Grcima, Armencima i Židovima, a nakon toga izdan je članak 46./1741. za Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju kojim se potvrđuje priznata jedino rimokatolička vjera na njezinim prostorima.

osobnu mržnju prema Židovima⁹ i čak je 1744.-1745. izdala ukaz o izgonu Židova iz Češke i Moravske, kojeg je ubrzo opozvala 1748., a s druge strane pozivala ih je u svoje carstvo, bogatim Židovima dodjeljivala status "zaštićenih" i nekim pojedincima dopuštala otvaranje manufaktura.¹⁰ Ne može se reći da je poticala naseljavanje Židova u zemlje ugarskog kraljevstva, ali je do određene granice bila tolerantnija prema useljavanju u njih nego li u austrijskom dijelu. Kako bi namaknula financijska sredstva koja su joj bila potrebna za ratovanje, 18. prosinca 1744. za Židove Ugarske uvela je poseban namet, poznat kao tolerancijska taksa (*Toleranztax / Taxa Judeorum*). Oni Židovi koji su uplaćivali tolerancijsku taksu u državnu blagajnu, nisu mogli biti protjerati iz Ugarskog kraljevstva a njihova prisutnost se podnosila.¹¹

Marija Terezija je na početku svoje vladavine u Hrvatskoj obnovila slavonske županije, te 1745. formirala i Srijemsku županiju sa središtem u Vukovaru, koja je bila pod neposrednom nadležnošću Hrvatskog sabora i bana, ali je plemstvo obnovljenih županija i nadalje u financijskom smislu bilo podvrgnuto ugarskoj vlasti. Time je Srijem podijeljen politički na dva dijela: provincijalni koji je bio pod županijom u Vukovaru, a ta pod Ugarskim namjesničkim vijećem i vojnički pod Petrovaradinskom regimentom čije je sjedište bilo u Mitrovici i vojnim komunitetima (Petrovaradin, Zemun, Karlovci).¹² Od stvaranja Srijemske županije i Petrovaradinske regimente, stalnijem, ali i povremenom boravku kao i poslovanju Židova stavljene su veće prepreke, ali zbog toga što se ni županijska vlast a niti vlastelinstvo nije željelo odreći poreza i dažbina židovskih trgovaca jer su židovski trgovci donekle pridonosili i privrednom razvitku ovog kraja, nije došlo do njihovog proganjanja.

9 Werner KELLER, *Povijest Židova od biblijskih vremena do stvaranje Izraela*, Zagreb, 1992., 376.

10 M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 181.

11 S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 2.; Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj-Tolerancijska taksa u zagrebačkoj županiji, *Vjesnik zemaljskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva*, IV., Zagreb, 1902., 189.-192. Taksa je tolerancije u prvoj godini prikupljanja 1749. već iznosila 20 tisuća forinti. Na odluku Marije Terezije, Židovi su se žalili, no ona im je samo smanjila rok plaćanja na 5 godina, da bi 1755. povećala iznos na 30 tisuća forinti, zatim 1772. na 50 tisuća i 1778. na 80 tisuća forinti godišnje. Godine 1807. porez je povećan za 50%, pa zatim za 100%. Tolerancijska taksa plaćala se sve do 1846. godine. Tolerancijska se taksa odmjeravala za cijelo židovstvo, tako da se cijela svota razdijelila prema broju židovskog pučanstva na pojedine županije.

12 Lazar ČELAP, *Politička pripadnost Srijema u godini 1848.-49.*, *Zbornik Zagrebačke klasične gimnazije 1607.-1957.*, Zagreb, 1957., 622.

Nakon uspostave Srijemske županije, na nju se počela protezati i odluka Hrvatskog sabora o ne naseljavanju Židova, pa zbog toga sredinom 18. stoljeća nema stalno naseljenih Židova u Srijemu već samo prolaznih trgovaca iz Osmanskog carstva ili Ugarske koji trguju u Vukovaru.¹³ Do pojave prvog Židova sa stalnim boravkom u Vukovaru proći će četrdesetak godina, ali u međuvremenu židovski trgovci će dolaziti u Srijemsku županiju na sajmove, o čemu nam govori izvješće Srijemske županije iz 1770. godine, gdje se navodi da Židovi slobodno trguju na području županije kožama i da plaćaju trgovačku taksu (odnosno glavarinu) od 4 forinte, ali da nemaju pravo naseljavanja.¹⁴ Uz tolerancijsku taksu koju su Židovi plaćali na području Ugarske uz nju su, u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, bili prisiljeni plaćati i tzv. "glavarinu ili boravišnu kaznu" (prema zakonu izdanom 1521., koji se s vremenom u nekim krajevima zaboravio, a u nekima je postao običaj).¹⁵ Glavarinu su Židovi davali prilikom dolaska na sajmove u gradove hrvatskih i slavonskih županija, a iznos joj je bio od jedne do četiri forinte po glavi, ovisno o županiji.¹⁶ Zbog nametnute tolerancijske takse i s njom glavarine, Židovi iz ugarskih županija Zale, Bačke i Tol-

13 S. GAVRILLOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 6.

14 Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), *Srijemska županija*, Proto. Congreg 1370., 1429 ex 1770.; *Hrvatsko kraljevsko vijeće* D-2/1771.; Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st. *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog arhiva*, III., Zagreb, 1901., 189.

15 Josephus Nic. KOVACHICH, *Sylloge Decretorum Comitatum Incltyi Regni Hungariae*, tomus II., Pestini, 1818., G. Schwarz smatrao je u svom tekstu "Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću" objavljenom u *Vjesniku arhiva* i ovdje citiranom da uvedena glavarina Židovima nije bila zakon već običaj koje je jedno mjesto preuzelo od drugoga, no autorica ovog teksta došla je do zaključka da je ubiranje glavarine bio zakon izdan od Ludovika u II. dekretu čl.12./1521. koji se zove *Taxa Judaeorum per Caputa* i glasi: *§.1. Item: quod Judaei, ubicunque, et in quorumcunque bonis residentes, et constituti, per singula capita, seu de singulis capitibus, hoc est viri, et muliers, ac Juvenes pueri et puellae solvant florenum unum. §. 2. Juxta tamen rerum suarum exigentiam, ut pauperes a ditioribus, in hujusmodi contributionibus, adjuventur.*

16 G. SCHWARZ, *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st.*, 187., 189-190. Ubiranje glavarine nije u hrvatskim i slavonskim županijama bilo jednako. U Križevačkoj županiji samo su rimokatolici smjeli obitavati, a Židovi su plaćali namet od 1770. u iznosu od 1-2 forinte. Za ulazak u Križevce, Židovi su plaćali 2 forinte. Požeška županija kao i grad Požega naplaćuje po glavi jednu forintu od 1757. Koprivnička županija potvrđuje da im naplaćuje poseban namet od 1769., ali su nakon toga donijeli odluku da ih ne puštaju na godišnje sajmove. Zagrebačka županija piše da je svakog Židova "preko granice otpratila". Varaždinska županija potvrđuje namet i piše da je on "kazan boravljenja". U Virovitičkoj županiji plaćaju 1 forintu od 1753., a u Srijemskoj im nitko ne sprječava dolazak na sajmove i plaćaju godišnje po glavi 4 forinte.

ne potužili su se mjerodavnim vlastima. Zaladski Židovi pisali su županijskoj vlasti, a tolnavski i bački kraljici da su im nameti u Hrvatskoj jako *tegobni*, jer svugdje u Monarhiji trguju bez tih dodatnih davanja. Naime, Židovi iz Bačke i Tolne, žalili su se da plaćaju po jednu forintu “od glave” u vrijeme sajma, a izvan sajmenih dana im je trgovanje bilo zabranjeno, a da u Srijemu plaćaju još i 15 marjaša. Nakon vijećanja, Dvor je naredio da hrvatske županijske vlasti ne mogu tražiti nikakvu drugu dažbinu od Židova koji u mjestu stanovanja plaćaju taksu tolerancije, a hrvatskim područjima prolaze radi trgovine, te da će u pogledu trgovačke takse, mostarine i maltarine Židovi biti izjednačeni sa kršćanskim trgovcima.¹⁷ Hrvatske i slavonske županije nisu odustajale od glavarine i odluku Dvora nisu željele prihvatiti, već su počele tražiti da se Židovi istjeraju s njihovih teritorija, pozivajući se na ranije zakone po kojima je Židovima zabranjeno naseljavanje u Hrvatskoj. Tako je sa vlastelinstva Kamenica 1770., po nalogu Srijemske županije sudac Balog istjerao sve židovske trgovce, no oni su se kasnije vratili. O ovom pitanju po nalogu kraljevske kancelarije u Varaždinu provela se istraga 1770./71. Ona je povjerena grofu Franji Patačiću koji je napisao elaborat u kojem je tražio da se dopusti Židovima trajno naseljavanje u Hrvatskoj te da im se ukinu zakoni koji im priječe dolazak, a njihovu prisutnost pravdao je riječima: *Po zakonu se dakle ne mogu Židovi u zemlju pustiti, ali taj zakon nije probitačan za samu zemlju; jer s kojeg god stanovišta promatrali predmet nema razloga da se Židovi izključe iz zemlje.... U prilog Židova valja pako navesti gospodarstveno: oni su većinom trgovci, a trgovinom cvatu gradovi. Oni će veće poreze plaćati, podizati tvornice, trgovinu sa rukotvornom robom; neće li robu dovažati iz inozemstva, nego domaće proizvode izvažati i tako novaca u zemlju donesti.*¹⁸ O “glavarini” se raspravljalo dvije godine, a kako bi Dvor donio pravednu odluku, svaka županija i grad morala je zauzeti vlastito stanovište (1771.) o nametu. Na kraju istrage kraljica je prihvatila županijska izvješća i odobrila navadu hrvatskih gradova koja se tijekom godina razvila i dopustila Židovima dolazak, a gradovima posebne namete.¹⁹

Kao što smo do sada vidjeli sve do Josipa II. (1780.-1790.) Židovi su u Hrvatskoj s time i u Srijemskoj župa-

17 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 161/1771.; S. GAVRILLOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 7; G. SCHWARZ, *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st.*, 189.

18 G. SCHWARZ, *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st.*, 189.

19 ISTO, 187., 189.-190.

niji živjeli između zabrana i ograničenja (koja se na sreću Židova nisu striktno provodila), da bi se njihov položaj bitno izmijenio njegovim stupanjem na prijestolje. Iako Josip II. nije volio Židove, bio je pobornik “prosvijećenog apsolutizma” pa je već 13. ožujka 1781. započeo s emancipacijom Židova jer je dozvolio da Židovi u Monarhiji uz vjerske mogu pohađati i svjetovne škole. Vrhunac njegovih emancipacijskih zakona bio je “Patent o toleranciji” tzv. *Toleranzpatent* i njegovi aneksi od 19. listopada 1781. za Češku, 15. prosinca 1781. za Šleziju, krajem prosinca 1781. za Lombardiju, od 2. siječnja 1782. za nasljedne austrijske zemlje i Beč, 31. ožujka 1783. patent *Systematica Gentis Judaicae Regulationis* posebno namijenjen Židovima u Ugarskoj i pridruženim krajevima (s time i Hrvatskoj), preliminarni patent od 27. svibnja 1785. za Galiciju i na kraju, 7. svibnja “Pravila za Židove Galicije”.²⁰ Patentom *Systematica Gentis Judaicae Regulationis* (dalje *Systematica Gentis*, op.a.) poboljšao se položaj Židova u Ugarskoj i njezinim pridruženim krajevima. Od tada se Židovima dozvoljava uzimati u zakup zemlju uz uvjet da je sami obrađuju, jamči im se sloboda kretanja i naseljavanja gdje god žele (osim rudarskih naselja) i sloboda vjeroispovijesti. Djelomično im je dopušteno bavljenje obrtom i poljodjelstvom, ali nadalje su ostala neka kruta ograničenja u izboru zvanja, bavljenja nekim cehovskim obrtima te zabrana posjedovanja kuće ili zemljišta.²¹ Neposredna posljedica ovih odredbi bilo je strogo nadgledanje provođenja Patenta od strane županijskih vlasti, koje su od tada počele poklanjati sve veću pažnju Židovima nego li je to bilo ranije.²² Što se tiče, Židova u Srijemu, nedugo nakon donošenja Patenta neke židovske obitelji pokušale su izboriti stalni boravak u Vukovaru, ali im je to tek uspjelo 1788. godine. Iako su službene vlasti u početku sprečavale Židove da se nasele u Srijemu, nisu mogle spriječiti njihovu trgovinu,²³ pa se tako među prvim Židovima u Vukovaru nalaze oni koji su potajno počeli naseljavati mjesta u kojima su boravili kao “privremeni” trgovci i gdje su trgovali po nekoliko

20 Josef KARNIEL, Zur Auswirkung der Toleranzpatente für die Juden in der Habsburgermonarchie im josephinischen Jahrzehnt, *Im Zeichen der Toleranz- Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte*, ed. F. Barton, 2D series, vol. 8., Vienna, 1981., 204.

21 M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 182.

22 Rudolf GLÜCK, Dekret o naseljavanju Židova u Varaždin, *Jevrejski almanah za godinu 5689*, 1928.-1929., IV. godište, Vršac, 1928., 42.-43.

23 S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 7., Godine 1776. vukovarski trgovci su se žalili da su židovski trgovci uz Bačke, Baranje i Torontalske toliko ojačali kao da su se u Srijem i Vukovaru naselili te da im onemogućavaju da trguju sa kožama.

godina. Prve stalno naseljene obitelji u Vukovaru prate se od 1788. godine. To su obitelji: Salomona Ceiszela (Czeizel) i Jakoba Shmutzera (Shmuczer).²⁴ Ovi koraci prema poboljšavanju položaja Židova u Monarhiji stopirani su 1790. kada je umro car Josip II., a njegove nasljednike zaokupili su drugi problemi. Neposredno prije smrti, Josip II. je pod pritiskom Dvora povukao brojne svoje liberalne patente, no ne i *Tolerancijski patent*. Novi car Leopold II. *Patent* je potvrdio, usprkos pobuni slobodnih gradova u Ugarskoj i Hrvatskoj. Dapače prema prijedlogu biskupa iz Vácza, Ugarski sabor je na zasjedanju 1790.-1791. donio zakonski članak 38. poznat pod imenom *De Judaeis* kojeg je novoizabrani kralj potvrdio 10. siječnja 1791. U njemu je Židovima dozvoljeno prebivanje u Ugarskoj i pridruženim krajevima i onaj položaj u kojem su bili do 1. siječnja 1790. godine.²⁵ Zakonski članak *De Judaeis* za Hrvatsku nije bio od praktične vrijednosti jer u Hrvatskoj u to vrijeme nije bio naseljen veliki broj Židova, ali je pridonio kasnijem naseljavanju Židova u gradove Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Od tih vremena može se detaljnije pratiti i povijest židovske zajednice u Vukovaru. Da sve više židovskih trgovaca dolazi u Vukovar trgovati, pa i naseliti ga, govori nam i molba vukovarskih trgovaca upućena na Srijemsku županiju 1790. u kojoj trgovci traže od županije da zabrani židovskim trgovcima raznošenje i prodaju robe po kućama (kućarenje). Županija je njihovu molbu odbila.²⁶ U to vrijeme (1790.) u Vukovaru su stalno naseljene samo dvije židovske obitelji s dozvolom, ali ih u gradu ilegalno boravi i više. To nam ukazuje molba iz 1794. godine u kojoj pet židovskih obitelji (16 osoba) moli dozvolu naseljavanja u Vukovaru, pravdajući se da borave u gradu nekoliko godina, no zbog toga što su taksu tolerancije plaćali u ugarskim županijama odbijeni su, jer ih Srijemska županija nije smatrala za svoje podanike.²⁷ Broj židovskih

24 S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 5.

25 G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj- Krvna osvada i drugi podaci, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, X, 1908., 37-40. ...da bude skrbljeno za stanje Židova, dok će se o njihovom položaju u svezi sa povlastima slobodnih kraljevskih gradova vijećati na temelju prijedloga zemaljskog odbora, koji se imade budućemu saboru podastrijeti, odlučili su Stališi i Redovi odobrenjem Nj. Veličanstva- da Židovi stanujući unutar granica Ugarske i pridruženih dijelova ostaju u svim slobodnim kr. gradovima i u drugim mjestima (izuzev gorske gradove) u onom položaju u kojem su bili do 1. siječnja 1790., a ako su možda izgnani, da se onamo smiju povratiti.

26 HDA, *Srijemska županija*, Prot. Congreg., 4094./1785.; 446./1790; 679./1794.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 8.

27 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 679/1794.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 8.

obitelji (5) ostaje isti i 1798. godine, kada Srijemska županija piše u izvještaju Ugarskom namjesničkom vijeću da spomenute obitelji nemaju kuće i nalaze se na njezinom teritoriju bez njezinog znanja te ih oni tretiraju kao skitnice (tri obitelji došle su ranije 1788. i 1789., a dvije su došle u toku 1796. i 1797.) i ne žele ih unijeti u porezne popise iako prema posebnom ugovoru svaka obitelj plaća po 10 forinti godišnje u gradsku blagajnu. Županija se pravdala da im ostanak toleriraju zbog obavljanja poslova, no njegovim okončanjem, 1798. srijemska skupština je naredila da spomenuti Židovi napuste područje županije. Uslijed toga, neke obitelji su otišle iz grada, ali su očito i neke ostale što je vidljivo u kasnijim dokumentima.²⁸ Nakon toga, uz prešutnu suglasnost vlasti, Židovi se počinju naseljavati u Vukovaru, stanuju u iznajmljenim kućama u kojima stvaraju male magazine pa i polulegalne dućane. U njihovim iznajmljenim kućama stvorila su se neka vrsta prihvatilišta za putujuće Židove koji su zbog trgovine prelazili preko Srijemske i susjednih županija.

Godine 1801. povodom raspisa Ugarskog namjesničkog vijeća o Židovima-skitnicama, kojima pojedine vlasti daju putovnice, županijska je skupština odgovorila Namjesništvu da nema Židova na njezinom teritoriju, osim "šahtera"²⁹ u Vukovaru, koji se ovdje zadržava zbog prolaznih židovskih trgovaca, a i njemu će okružni sudac narediti da lokalnoj vlasti prijavi svakog Židova koji se tamo pojavi.³⁰ Sličan odgovor pružen je 1806. ali je tada napisano da se radi o židovskoj obitelji koja se u Vukovaru zadržava od 1790. u cilju prihvaćanja i ukonačivanja putujućih Židova.³¹ U popisu iz 1807. u starom Vukovaru spominju se četiri obitelji od kojih su dvije došle 1788., obitelj Salomona Cajzela s četiri člana i Jakoba Schmutzera s četiri člana.³² Treća je obitelj udovice Katarine Ber s dva člana koja se nastanila 1790., a četvrta šahtera Salamona Obersohna s dva člana i slugom Henrikom Mausom koja je u Vukovaru

28 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 269/1798.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 8.

29 Vladimir ANIĆ, Ivo GOLDSTEIN, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1999., 1212. Šahter.-Schächter. njem.-židovski ritualni mesar koji poštuje propise košer prehrane

30 HDA, *Srijemska županija*, protoc. congreg. 685/1801.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 8.

31 HDA, *Srijemska županija*, protoc. congreg. 594/1806.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 8.

32 HDA, *Srijemska županija*, a.c., 1003/1817.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 11. Sin Abrahama Smutzer-a se nastanio kasnije u Jarmini, kotar Nuštar, gdje je zakupio šišarice i šumu spahiluka Gaboša. Zbog toga se našao u konkurenciji sa Filipom Handlerom koji ga je 1817. tužio.

od 1805./06. Županijska vlast odobrila im je boravak u Vukovaru, ali je zabranila svako novo naseljavanje židovskih obitelji na svojem području, s tim da je naredila kotarskom sucu da svake godine popisuje Židove i o njihovoj brojčanosti županiji podnosi izvještaj.³³ Budući da spomenute obitelji nisu 1808. bile upisane ni u jednu židovsku općinu (jer ih na području županije nema) nisu plaćale tolerancijsku taksu, pa su se morale priključiti židovskoj općini u Dardi (Baranjska županija), kako bi podmirivale svoja zaduženja i ostale su pod njezinom nadležnošću sve do osnivanja vlastite židovske općine tridesetih godina.³⁴ Popis iz 1810. navodi da je broj obitelji ostao isti kakav je bio 1808. godine, a popisao je sveukupno 13 osoba.³⁵ U popisu iz 1810. spomenute obitelji označene su kao trgovci treće klase čiji prihodi ne prelaze 100 forinti godišnje. Njima se 1812. pridružila obitelj Filipa Handlera, koji je označen kao arendator (zakupnik) s 500 forinti arende.³⁶ Dvije godine kasnije (1812.) u Vukovaru već živi 20 osoba židovske vjeroispovijesti.³⁷ U međuvremenu su navedene židovske obitelji razgranale trgovački posao u gradu pa su zbog toga željele zadržati svoj trgovački status bez konkurencije, te su se žalile 1813. godine Srijemskoj županijskoj skupštini da zabrani ostalim židovskim trgovcima da se nasele u Starom Vukovaru, pozivajući se na zakon iz 1790. po kojem mogu ostati na području županije samo Židovi zatečeni 1790.-91. godine. Posebice su se žalile na "nekog Židova iz Bačke" koji je zakupio gradsku krčmu za 400 forinti godišnje sa isključivim pravom točenja vina i prodajom hrane Židovima koji prolaze kroz Vukovar. Županijska je vlast njihovu žalbu prihvatila i tražila da se spomenuti Židov odstrani iz Vukovara.³⁸ Do zategnutih odnosa dolazilo je i među židovskim trgovcima, pa se tako 1813. Jakob Shmutzer, krčmar u "Zvijezdi" žalio na bivšeg slugu Salamona Obersohna, koji se osamostalio i preuzeo mu posao, koji je ovaj do tada vodio, i s arendatorima krčme sklopio novi podzakupni ugovor, a njega starog krčmara bacio u siromaštvo. Obojica su inače nabavljali sirove kože

33 HDA, *Srijemska županija*, a.c. ad 205/1807.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 9.

34 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 177./1808.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 9.

35 Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, C-55, *Departamentum Judaeorum* (dalje MOL, HL, DJ), kutija 101/1810. spis 10/1810.

36 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 114/1810; 495/1812.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 9.

37 MOL, HL, DJ, kut. 103/1812, spis 33./1812.

38 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 941/1813.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 9.-10.

vukovarskim zanatlijama, ali je navodno Shmutzer, to činio po nižoj cijeni od Obersohna. Županijska je vlast na kraju odlučila da odbije molbu Shmutzera jer je smatrala da je pravo svakog arendatora da da u zakup krčmu onom zakupcu koji ponudi najbolju cijenu.³⁹ U međuvremenu je Filip Handler postao jedan od vodećih trgovaca Novog Vukovara i arendator vlastelinske pivare. On je 1818. godine zatražio stalno pravo domicila u Vukovaru, a u tome mu je podršku pružila uprava vukovarskog vlastelinstva, koja je tvrdila da je Handler uspješan trgovac. Iduće godine (1819.) car je židovskom trgovcu Handleru dozvolio domicil i slobodno stanovanje u Vukovaru, pod uvjetom da ne smije steći kuću niti zemlju.⁴⁰ Dvadesetih godina 19. stoljeća (1818.) Srijemska je županija ponovno provodila popis Židova na svom području te je tom prilikom izvijestila Ugarsko namjesničko vijeće da na području županije postoje samo privremeno prisutni "commorantes" Židovi, koji tolerancijsku taksu plaćaju preko židovskih općina u Dardi i Novom Sadu. Kontribuciju su plaćali samo Filip Handler (od 376 forinti i 41 ¼ krajcara),⁴¹ i Abraham Shmutzer (87 forinti i 51 krajcar).⁴² Na popisu iz 1818. u Vukovaru se navode, kao i ranije iste židovske obitelji: Filip Handler, Salamon Obersohn, Gasparum Czeizel, a u Negoslavcima i Jarmini: Herschl Schmutzer, Juliana Schmutzer i Jacob Schmutzer.⁴³ Sveukupno je bilo 31 osoba.⁴⁴ Dvije godine kasnije (1820.) došlo je do povećanja broja židovskih obitelji u vukovarskom okrugu. Broj se popeo na sedam židovskih obitelji sa 40 članova.⁴⁵ Zbog jačanja trgovačke djelatnosti židovskih trgovaca osobito na polju pečenja rakije, zatim točenja rakije ali i s druge strane stvaranja Trgovačkog društva u Vukovaru (1820.) koje

39 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 348/1813.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 10.

40 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 13/1818., 1379/1819.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 12.

41 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 1008/1818.; MOL, HL, DJ, kut. 182/1818.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 12.

42 HDA, *Srijemska županija*, 1008/1818.; prot. Congret. 940/1818.; 1379/1819.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 12. Tolerancijsku taksu plaćali su Handler i Obersohn, a Shmutzer je morao odabrati općinu u kojoj će plaćati taksu.

43 HDA, *Srijemska županija*, kut. 60/1818. (8071)

44 MOL, HL, DJ, document 60./1818. No 265/1818.

45 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 886/1820., 228/1820., 189/1822.; MOL, HL, DJ, doc. 238/1820.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 12.-13. Prema prihodima najbolje je stajao Handler sa 300 forinti srebra godišnje, drugi je bio Obersohn sa 80, a treći Czeizel sa 40, dok su ostali ostvarivali prihod sa svega 10-12 forinti godišnje. F. Handler je sa 2849 forinti godišnje zakupnine držao krčmu "Zvijezda" i trgovinu kože preko nje.

je nastojalo držati lokalno tržište pod svojom kontrolom, pojačala se netrpeljivost domaćih trgovaca i zanatlija, mahom srpskog podrijetla prema Židovima, a osobito prema domaćem Filipu Handleru. Zbog netrpeljivosti s domaćim vukovarskim trgovcima u gradu, židovske su se obitelji počele naseljavati po selima oko Vukovara, u kojima su ih štitili vlastelini.

Tridesetih godina 19. stoljeća sve više židovskih trgovaca pokućaraca dolazi u Srijem i Vukovar. Kada bi došli u grad, uzimali su u zakup skladišta za robu koju su kasnije prodavali.⁴⁶ Posebice tih godina bila je razvijena trgovina krpama koja je služila kao sirovina za austrijske tvornice papira. Županijske vlasti pokušale su zabraniti Židovima trgovinu krpama tvrdeći da prilikom kupovine krpa od seljaka, ne plaćaju ih u novcu već u sitničarijama, dok su s druge strane te iste vlasti podupirale njihovu kupovinu žita i vina, jer su je izvozili izvan županije, plaćali je gotovim novcem i time omogućili zaradu seljaku.⁴⁷ U popisu iz 1830. zabilježeni su novi Židovi u Vukovaru: Mojsije Natan iz Bačke Palanke i David Poser iz Darde sa obiteljima kao trgovci pokućarci i samac Leopold Mas iz Pešte kao zakupac skupljanja krpa (*laciniarum*) na vukovarskom vlastelinstvu. Budući da su došli bez odobrenja županije, županijska skupština je tražila da ih se protjera, te je dozvolila da u gradu mogu ostati samo pet ranije doseljenih židovskih obitelji.⁴⁸ Kotarski sudac je spomenute trgovce 1831. protjerao.⁴⁹ Filip Handler je 1833. zatražio da se on i njegov dućan presele iz Novog u Stari Vukovar, ali njegova odluka nije naišla na odobravanje tamošnjih trgovaca koji

46 HDA, *Srijemska županija*, 707/1830; 241/1830; 543/1830., 838/1830; 117/1830.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 17., Na njih se posebno žalio Filip Handler koji je po ugovoru iz 1825. bio zakupnik šiškarki na vlastelinstvu u Nuštru. Tražio je od vlasti da se poslovanje Židova stavi u zakonsku osnovu, s time da budu protjerani oni koji potajno trguju, a oni koji u Vukovaru žive kao tolerirani da im on bude postavljen za kneza s pravom rješavanja sitnijih sporova dok bi krupnije upućivao nadležnim županijskim vlastima. Budući da se županija suglasila s tim prijedlogom, Filip Handler je 1830. postao prvi židovski knez u Vukovaru. Handlerova obaveza bila je prikupljanje tolerancijske takse od domicilnih Židova u Vukovaru, a ona je 1829. iznosila 63 forinti i 9 krajcara srebra. Budući da su Schmutzer i G. Czeisel bili bez imovine, cijela je suma pala na Handlera, pa je on zatražio od županije smanjivanje takse, koja je na kraju prepolovljena i određivala se prema stvarnoj imovini židovskih trgovaca. Ovaj prijedlog je odbilo Ugarsko namjesničko vijeće, pa je iznos takse ostao isti.

47 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 212/1829. S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 21.-22. Trgovci krpama u Vukovaru 20-tih godina 19. stoljeća bili su novosadski Židovi Franz Deutsch i Julije Horowitz.

48 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 182/1830; 2398/1831.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 17.-18.

49 HDA, *Srijemska županija*, a .c., 95/1832., 321/1833.; prot. congregatio. 3124/1837.S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 18.-19.

su se tome protivili. Na kraju je odluku donijelo Ugarsko namjesničko vijeće koje je 1835. dozvolilo Handleru da smije držati dućan gdje želi u Novom ili Starom Vukovaru. Handler se nakon toga preselio u Stari Vukovar.⁵⁰ Istovremeno s ovim sukobima, 1833. donesena je odluka da se iz Vukovara protjeraju svi strani Židovi koji nisu zatečeni u gradu 1790.-91. ali do toga nije došlo, na što ukazuju kasniji popisi, 1836. godine u Srijemskoj županiji bila su popisana 43 Židova, a neki su tvrdili da ih ima i više.⁵¹ Od godine 1837. u Vukovaru boravi Salamon Spitzer apotekarski pomoćnik, koji je usprkos protivljenju pojedinaca da postane zavičajnik grada, 1842. godine postao građanin i od strane srijemskog velikog župana imenovan je honorarnim županijskim kirurgom postavši tako prvim Židovom u javnoj, županijskoj službi.⁵² Tih tridesetih godina tolerancijska taksa u Srijemskoj županiji nije bila plaćana, jer je bila previsoka za siromašne vukovarske židovske trgovce. Zbog toga je dug od 1828. do 1837. narastao na 548 forinti i 21 krajcara srebra. Županijska je vlast tražila od Namjesništva da oprostí dug srijemskim Židovima, što Ugarsko Namjesništvo nije prihvaćalo. I nadalje se taksa nije skupljala pa je 1845. godine narasla na 927 forinti i 15 krajcara srebra, ali tada se već kretalo prema ukidanju takse.⁵³

Četrdesetih godina 19. stoljeća Židovi su u privredi Srijemske županije i Vukovara zauzimali zavidno mjesto, a to je bila i posljedica novog zakona i sve većeg broja židovskih obitelji kako u Vukovaru, Iloku i Rumi tako i u cijeloj županiji. Pod pritiskom liberalnih krugova, Ugarski je sabor 1840. donio članak 29./1840., poznat pod imenom *de Israelitis*, koji je Židovima ukinuo neka ograničenja. Njime su Židovi dobili pravo na zanat, ali su smjeli držati samo židovske kalfe i šegrte. Dopustio im je naseljavanje u svim gradovima (tamo gdje im je i do tada bilo moguće), osim u rudarskim i stjecanje zemljoposjeda te bavljenje svim trgovačkim poslovima.⁵⁴ Novi zakon doveo je do većeg priliva

50 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 2525/1833.; prot. congreg. 2648/1833; a.c. 1694/1834; prot. congregat. 232/1835; a.c. 900/1835.; 1615/1836; 2296/1837.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 19.

51 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 817/1836; 1688/1836; prot. congregat. 1023/1836.; a.c. 1688/1836.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 20.

52 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 1151/1836.; 2513/1837; 3404/1842.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 31.-32.

53 HDA, *Srijemska županija* a.c. 2729/1837; 21/1838; 3220/1838; 1324/1839; 248/1841; 1246/1845.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 21.

54 Mirjana GROSS / Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu - društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, zagreb, 1992., 418; .Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske- Neapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860*, Zagreb, 1985., 362.

židovskih trgovaca u Vukovar, a novodoseljeni su otvarali trgovačke dućane usprkos opiranju Trgovačkog društva. U gradu je tako 1840. otvorio dućan Josip Hiller⁵⁵ i Friedrich Singer⁵⁶ a između 1840.-1842. i Marko Spiller.⁵⁷

U periodu od 1838. do 1846. godine broj Židova se udvostručio u Vukovaru. Česti godišnji i tjedni sajmovi u Srijemskoj i Bačkoj županiji i susjedstvu, utjecali su na razvitak trgovine, a s time i na doseljavanje židovskih trgovaca.⁵⁸ Najveće opiranje doseljavanju Židova i nadalje je izražavao domaći trgovačko-zanatski sloj koji je bio dominantan u srijemskim trgovištima i koji se osjećao ugrožen sa svih strana, posebice od trgovaca iz drugih krajeva, državnih interesa ali i Židova.⁵⁹ Veći dio Židova koji je potajno dolazio u Srijemsku županiju do 1840. uspio se i u njoj održati, ali u tzv. inkvilinskom statusu, bez nepokretne imovine, bez kuća i sesionalnog zemljišta. Poneki su uz prešutnu dozvolu uprave vukovarskog vlastelinstva u nekim selima stekli kuće i zemljišta, mada do 1840. godine nisu za to imali zakonsku osnovu, a od 1842. Židovi su počeli kupovati kuće i u Vukovaru, nailazeći na otpor domaćeg trgovačkog staleža i općine.⁶⁰ Njihovo je naseljavanje teklo sporo, ali kontinuirano i usprkos restriktivnim odredbama, niže županijske vlasti nisu se protivile dolasku Židova iz praktičnih razloga. Zamjetno je, naime da su novi doseljenici trgovinom i poduzetništvom poticali ekonomski razvoj i pokretali umrtvljene tokove gospodarstva koje su inače kontrolirali cehovi. Brojčano stanje Židova u Vukovaru od 1838. do 1847. kretalo se u sljedećim razmjerima: 1838. godine popisana su 42 Židova, 1840.-50, 1842.-69 a 1846.- 81 Židov. Dotle se u Srijemskoj županiji od 1842. do 1847. taj broj kretao ovako: 1842. godine u županiji nastanjenih je Židova 121, 1845.- 259, 1846. oko 315 i u proljeće 1847.- 325 Židova.⁶¹ Prema "Židovskom

55 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 245/1841; proto. congregat. 3057/1841; a.c. 2060/1841.; 2802/1841; 1471/1842; 590/1843; 1672/1843; 1661/1844; 2013/1844; 618/1845; 1945/1845; 2950/1845; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 33.-34.

56 HDA, *Srijemska županija*, 3624/1842.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 36.

57 HDA, *Srijemska županija*, prot. congregat. 2831/1840; 3078/1841; 2784/1842.S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 35.-36.

58 Slavko GAVRILOVIĆ, *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848.-1849.*, Beograd- Valjevo, 1997., 22., 59.

59 S. GAVRILOVIĆ, *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848.-1849.*, 95.

60 S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 38.

61 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 9/1841; 527/1841; 3022/1842; 3952/1846.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 30.

kalendaru iz 1848. godine” koji donosi podatke o zanimanjima Židova za 1846., objavljeni su i podaci za Židove u četiri hrvatske županije (Virovitička, Srijemska, Zagrebačka i Varaždinska). Prema tim podacima u Srijemskoj županiji u trgovinu je bilo uključeno 56 Židova, samo jedan u industriji, dvojica su se bavili zemljoradnjom, a trojica profesionalnim zanimanjima.⁶²

Povećanjem broja pripadnika na nekom teritoriju, Židovi bi osnivali vlastite bogoštovne općine- *kehile*⁶³ (to nisu do 1852. u pravom smislu bogoštovne općine, već židovske zadruge *Ijudengemeinde*) u kojima bi se organizirao vjerski i svakidašnji život. Prema nekim podacima židovska općina u Vukovaru osnovana je između 1832.⁶⁴ i 1837.⁶⁵ Kao godina osnivanja židovske općine u Vukovaru navodi se i 1815., jer 1865. općina slavi svoju 50-godišnjicu postojanja, no osim navedenog jubileja, za ovu godinu drugih pouzdanih podataka nemamo, pa je vjerojatnije da je općina osnovana tridesetih godina 19. stoljeća.⁶⁶ Do 1846. židovske općine bile su organizirane uglavnom na vjerskoj osnovi, a od veljače 1846. Židovi su se zbog novih liberalnih zakona u Ugarskoj, trebali organizirati kao zajednica i stvoriti jedno tijelo koje bi sačinjavao vrhovni knez (*Ober vorsteher*) i četiri okružna delegata (*Bezirks-Deputirten*). Pored njih se iz svakog kotara trebao birati po jedan odbornik (*Ausschussmann*) koji bi se s njima savjetovao o važnim pitanjima cijele židovske zajednice. Mandat izbornog tijela trebao je trajati tri godine. Tako se i u Vukovaru židovska zajednica reorganizirala, u jedinstveno tijelo kojeg su činili; vrhovni knez Friedrich Singer, okružni delegati Henrich Kohn, D.V. Klein, J. Schönfeld, i L.

62 Peter I. HIDAS, Hidden Urbanization: The Birth of the Bourgeoisie in Mid-Nineteenth Century Hungary, *Jews in the Hungarian Economy 1760.-1945.*, Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday, edited by Michael K. Silber, The Hebrew University, Jerusalem, 1992., 135.-157.

63 Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj-migracije i promijene u židovskoj populaciji*, I. nadopunjeno izdanje, Zagreb, 2004., 105. Židovske općine (*kehile*) su osnovni oblik organiziranja židovskih zajednica u dijaspori. *Kehila* je vjerska organizacija koja okuplja Židove radi molitve u sinagogama (*beth ha k'neset*), osigurava vjersko obrazovanje, proslave praznika sve prema židovskoj tradiciji. Za osnivanje *kehile* potrebno je najmanje 10 odraslih Židova muškaraca.

64 HDA-Zemaljska vlada-Odjel za bogoštovlje i nastavu (BINZV), kutija 30./1892., spis 33 (14.496/1892.) godine 1892. u dopisu je navedeno da općina postoji preko 60 godina.

65 Zlatko KARAČ, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, Zagreb, 2000., 35.

66 Gyula/Julije DIAMANT, *A zsidók története Horvátországban az egyenjogúsításig*, Budapest, 1912., 42.-43.

Lederer, i odbornici okruga Leopold Czeizel, J. Dirnbach, Leopold Fhurmann, D. Borowitz i Ignatz Wortmann. Jedno od najvažnijih pitanja izabranog tijela bilo je plaćanje tolerancijske takse koja već duže vremena na prostoru županije nije plaćana.⁶⁷ U međuvremenu je 1846. došlo je do rasprave o pitanju tolerancijske takse u cijeloj Ugarskoj. Organizirana je skupština u Pešti, 1. ožujka 1846. na kojoj su bili predstavnici Židova iz Ugarske, ali i iz Srijemske županije: Friedrich Singer i Jusef Hiller. Na skupštini je odlučeno da će se taksa plaćati u državnu blagajnu svakih devet godina, ali je nedugo nakon završetka skupštine, car 22. lipnja 1846. ukinuo tolerancijsku taksu na cijelom području Ugarske.⁶⁸ Na kongresu izaslanika židovskih općina u Pešti 1846. ugarskim je Židovima dozvoljeno da se otkupe od tolerancijske takse u iznosu od 1.200.000 forinti (u roku od 10 godina). U otkup su bile uključene i židovske zajednice iz hrvatskih i slavonskih županija koje su sudjelovale u otkupu razmjerno broju pripadnika zajednice. Srijemska židovska zajednica u otkupu je sudjelovala s iznosom od 719,35 forinti.⁶⁹

Do izgradnje sinagoge (bogomolje) u Vukovaru 1845. Židovi su svoje vjerske obaveze i obrede vršili privatno po kućama u kojima su stanovali, a do osnivanja vlastite općine bili su pod nadležnosti onih u susjednim ugarskim županijama (Darda, Novi Sad).⁷⁰ Kada je točno započela gradnja sinagoge, ostaje nejasno, a ni u arhivskim spisima ne može se ustanoviti da li je uopće zatražena dozvola za njezinu izgradnju te ni kada je zemljište, na kojem će niknuti sinagoga, unajmio liječnik Salamon Spitzer. Gradnjom svojeg molitvenog doma, lokalni Židovi, izazvali su bijes kod Trgovačkog društva, a osobito kod domaćeg katoličkog i pravoslavnog stanovništva.⁷¹ No njihove žalbe nisu urodile plodom jer su se Židovi pravdali da ne grade sinagogu, već običnu kuću za stanovanje sa prostorijom za molitvu odnosno molitveni dom (*domus oratorium, Bethaus*).⁷² Na kraju je prvi vukovarski molitveni dom izgrađen u vidu “co-

67 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 1349/1846.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 42.

68 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 1349/1846;2731/1846.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 42.-43.

69 Béla BERNSTEIN, Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, *Gedenkenbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*, herausgegeben von Dr. M. Brann und Dr. F. Rosenthal, Breslau, 1900., 627.

70 Z. KARAČ, *Arhitektura sinagoga*, 35.

71 HDA, *Srijemska županija*, ad 1382/1846.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 36.-37.

72 HDA, *Srijemska županija*, kutija 739./1845., spis 2944/1845.

mmunium domorum”.⁷³ Svakidašnji život kao i školovanje židovske djece u Vukovaru u prvoj polovici 19. stoljeća je zbog nedovoljno pronađenih dokumenta nepoznat. Budući da im je školovanje u javnim školama bilo djelomično onemogućeno, može se pretpostaviti da su imali privatne učitelje, jer je vidljivo iz jednog kratkog podatka 1845. da je kao zanimanje Samuela Singera uz trgovačku djelatnost (*quaestor*) zabilježeno i “učitelj”.⁷⁴

Tridesetih godina 19. stoljeća u židovskim zajednicama u Europi dolazi do buđenja prosvjetiteljskog pokreta *Haskale*, a u Ugarskoj židovski reformirani svećenici poduzimaju određene korake kako bi potaknuli manje reforme unutar židovstva. One se nisu ticale teoloških pitanja, već su zagovarale promijene u vjerskim običajima.⁷⁵ U reformiranju u Ugarskoj prednjači peštanska židovska zajednica općina i 1848. ona se obratila ostalim židovskim općinama unutar ugarskih zemalja da se u reformiranju pridruže njoj, ali nije naišla na veliki odjek. Istina je, u Zagrebu se većina priklonila reformiranima, dok u ostalim židovskim zajednicama Hrvatske i Slavonije nije došlo do velikih promjena. Što se tiče vukovarske židovske zajednice, za nju se može pretpostaviti da se priklonila reformiranoj struji jer u jednom dokumentu vukovarski Židovi podržavaju reforme, ali traže da nove reforme ne diraju vjersku problematiku. Ujedno su u njemu vukovarski Židovi predlagali i sazivanje zajedničkog sastanka ugarskih Židova na kojem bi se dogovorili o izjednačavanju velikih razlika između drugih vjera i židovstva, no za to je trebalo proći još dvadesetak godina.⁷⁶

Na kraju ovog razdoblja može se zaključiti da su se od *Tolerancijskog patenta* 1783. do 1848. i izbijanja revolucije, Židovi ustalili kao naseljenici u Srijemskoj županiji s vidljivim porastom brojčanosti svake godine. Njihovo naseljavanje ali i pokretanje poslova i trgovine bilo je često onemogućavano od strane mjesnih pojedinaca, vlastelinstva, Trgovačkog društva i uprave Srijemske županije. Izdavane su im dozvole za naseljavanje i pokretanje poslova koje su se opozivale kako bi tko izrazio na njih primjedbu. Najveći problem bilo je često razmimoilaženje u shvaćanju ali i tumačenju novo donesenih zakona, koje je Ugarsko namjesničko vijeće i uprava Srijemske županije tumačilo na

73 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 2917/1845.; 2944/1845.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 41.

74 HDA, *Srijemska županija*, a.c. 641/1846.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 41.-42.

75 Raphael PATAI, *The Jews of Hungary, History, Culture, Psychology*, Wayne State University Press, Detroit, 1996., 240.-245.

76 G. DIAMANT, *A zsidók*, 35.

jedan način, a pojedinci, vlastelinstvo, Trgovačko društvo na drugi način. Tako je poznati članak 29./1840. koji je dozvoljavao Židovima naseljavanje u gradove u Ugarskoj te "pridruženim zemljama" i kupovinu zemljišta, županijska vlast tumačila tako, da je Židovima dozvoljena kupovina nekretnina samo u slobodnim kraljevskim gradovima, a drugdje ne, dok je vukovarsko vlastelinstvo i Ugarsko namjesničko vijeće odlučilo da spomenuti zakon važi za sve gradove.⁷⁷ Nerijetko su se pojedinci pozivali na municipalna prava Trojedne Kraljevine i na zakon iz 1790. koji je za njih bio važeći i po kojem je dobivanje zavičajnosti Židova usporeno i ograničavano, ali u stvarnosti je bilo drugačije jer su odluke Ugarskog sabora bile jače od pozivanja na municipalna prava. Iako je Srijemska županija 1843. odlučila Židovima ne dozvoliti da imaju nepokretnu imovinu na području Srijemske županije i Vukovara i da oni koji su je stekli moraju ih i prodati, do 1848. nijedan Židov nije bio lišen svoje nekretnine. Ovakva razmimoilaženja u tumačenju zakona, često su se ponavljala i u drugim područjima, posebice na zakonu o kućarenju. Zbog svega toga Židovi su u Srijemskoj županiji i Vukovaru do 1848., ali i kasnije živjeli u stalnoj opasnosti od protjerivanja, oduzimanja robe i onih nekretnina koje su stekli od 1840., ali na njihovu sreću, protjerivanje, kao i oduzimanje imovine nije se dogodilo, čak ni nakon revolucije 1848. godine jer su Židovi u Vukovaru očuvali svoju nepokretnu imovinu i učvrstili svoj položaj u Srijemu.

Židovi u Srijemu i Vukovaru za revolucije 1848./1849.

Revolucionarni događaji na cijelom teritoriju Habsburške monarhije 1848.-1849., a posebice na području Srijema doveli su Židove u nezgodnu situaciju. Većina židovskih obitelji koja se naseljavala u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, s time i u Srijemskoj županiji, dolazila je najčešće iz susjednih ugarskih županija. Dolaskom na nova obitavališta, židovski doseljenici nisu prekidali veze s ostatkom obitelji (roditeljima, djedovima, bližim rođacima) koji su ostali u ugarskom dijelu. Ne može se reći da su postali Mađari, jer su u većini slučajeva govorili njemački, ali se može pretpostaviti da je i njih zahvatio mađarski narodni polet, osobito ako nisu bili za stalno naseljeni u Trojednoj Kraljevini već su bili "privremeno prisutni" židovski trgovci. Židovi su u onim ugarskim županijama u kojima su Mađari bili većina, podržavali Mađare čiji su

⁷⁷ HDA, *Srijemska županija*, a.c. 554/1843.; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 39.

im liberalni zakoni obećavali emancipaciju, dok su Židovi u Trojednoj kraljevini svoje držanje morali uskladiti sa hrvatskim i srpskim pokretom koji i nije pokazivao tolerancije prema njima. S druge strane u onim hrvatskim županijama u kojima je bila jaka mađaronska struja u odnosu na narodnjačku, Židovi su se njoj priklanjali nadajući se da će mađaroni u budućnosti ishoditi njihovu emancipaciju. Zbog županija u kojima su vlasti podržavale mađarsku revoluciju, a i zbog uključivala dijela Židova u nju u nekim hrvatskim sredinama došlo je do protužidovskih izgreda, pa i javnog zahtijevanja u molbama gradova upućenih na Hrvatski sabor da se Židovi istjeraju.⁷⁸ Tako se u zahtijevanjima grada Rume 1848. izričito tražilo da se *za građane... Čifuti ne priznaju*,⁷⁹ dok se u zahtijevanjima Srba petrovardinske regimente tražilo da se *Čifuti kako dosada, tako i odsada...u Granicu naseljavati ne mogu do zgodnijih za njih vremena*.⁸⁰ Blaži stav prema Židovima imali su mađaronski Nijemci u Vukovaru koji su tražili da se u gradu zabrani trgovanje Židova-stranaca.⁸¹ Ipak najvećoj opasnosti za vrijeme revolucionarnih zbivanja bili su izloženi Židovi po srijemskim selima. U Veri su tako u ožujku 1849. narodni vojnici opljačkali krčmara Salomona Garntera, a u Trpinji krčmara Samuela Rechovskog. Nakon toga S. Rechovski otišao je u Vukovar da se potuži službenim vlastima, a tamo su ga vojnici po drugi put opljačkali i razoružali.⁸² Stalne pritužbe trgovaca i zanatlija iz Vukovara, Rume, Iriga i Iloka u kojima se zahtijeva da se Židovi protjeraju, utjecale su na držanje Židova iz Srijema u revoluciji 1848./1849. i to na strani mađaronske opcije, a protiv Srba i Hrvata.⁸³ Budući da je ban Josip Jelačić zaštitio Židove i spriječio progone, većina doseljenih židovskih obitelji nije protjerana, ali se promijenila slika o njima te će u budućnosti Židovi u Srijemu biti okarakterizirani kao mađarski rodoljubi. Kraj revolucije, Židovi u Hrvatskoj, ali u i Srijemu dočekali su u istom položaju u kojem su bili i prije izbijanja te su morali pričekati bolja vremena koja će nastupiti šezdesetih godina 19. stoljeća.

78 Ljiljana DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, doktorska disertacija, Zagreb, 2007., 237.

79 S. GAVRILOVIĆ, *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848.-1849.*, 115.

80 S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 97.

81 Slavko GAVRILOVIĆ, *Srem u revoluciji 1848.-1849.*, SANU, Beograd, 1963., 109., S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 97.; S. GAVRILOVIĆ, *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848.-1849.*, 124.

82 S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 98., S. GAVRILOVIĆ, *Srem u revoluciji*, 294.

83 S. GAVRILOVIĆ, *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848.-1849.*, 60.

Židovska zajednica u Vukovaru od 1850. do 1918.

Tijekom revolucije 1848./1849. u nekim je hrvatskim gradovima došlo do protužidovskog pokreta (Varaždin, Zagreb, Požega...), dok su drugi u svojim zahtijevanjima (Požega, Kostajnica...) tražili da se Židovi istjeraju s njihovog teritorija. Da do protjerivanja nije došlo, već da je nakon 1850. uslijedio novi val imigracije židovskog stanovništva na hrvatske prostore svjedoči i prvi opći popis pučanstva, koji je proveden nakon završetka revolucije 1850./1851. godine u isto doba u građanskoj i vojničkoj Hrvatskoj, kao i u Dalmaciji. Prema tom popisu 1850. u cijelom austrijskom carstvu bilo je 729.005 Židova. Od toga broja u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji bilo je nastanjeno oko 265.620 Židova.⁸⁴ U taj je popis Hrvatska ušla teritorijalno izmijenjena, jer joj je nakon mađarske revolucije bilo priključeno područje Međimurja, dok je s druge strane petrovaradinska pukovnija priključena banatskoj granici, a kotari Ilok i Ruma su pridruženi Srpskoj Vojvodini.⁸⁵ S obzirom na ekonomsku modernizaciju pedesetih je godina uslijedio znatniji val imigracije Židova u civilnu Hrvatsku i Slavoniju i to prije svega iz zapadne Ugarske koja je tada imala razvijenu trgovinu, a zatim iz Moravske.⁸⁶ Prema teritorijalnom opsegu civilna Hrvatska i Slavonija imale su ukupno 868.456 stanovnika, a od toga broja 3.841 bili su Židovi.⁸⁷ Najviše Židova je nastanjeno u Osječkoj županiji i to 1.358 Židova, s tim da su po gradovima bili ovako raspoređeni: u Virovitici 272, u Osi-

84 *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, Zagreb, br. 271.-25. studenog 1850.

85 Filip POTREBICA, Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 63.; Dragutin PAVLIČEVIĆ, Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881., *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 77. Do 1850. civilnu Hrvatsku čine šest županija, od kojih su tri hrvatske (zagrebačka, križevačka i varaždinska) i tri slavonske (virovitička, srijemska, požeška). Slavonske županije odvojene su od hrvatskih đurđevačko-križevačkom pukovnijom. Proglašenjem Srpske Vojvodine 1848. nastupile su nove promjene. Srpskoj Vojvodini pristankom Hrvatskog sabora pripojeni su kotari Ruma, Irig i Ilok koji su tada bili u sastavu Srijemske županije. Nakon izdvajanja triju srijemskih kotara raspala se Srijemska županija, a vukovarski kotar je pripojen virovitičkoj županiji. Uskoro, 1850. Kraljevina Hrvatska i Slavonija podijeljene su na šest županija: zagrebačku, varaždinsku, križevačku, riječku, požešku i osječku. Osječkoj županiji pripojen je vukovarski kotar, a Osijek je postao sjedište županije.

86 M. GROSS/ A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 420.

87 *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 299.-31. prosinac 1851.; M. GROSS/ A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 420.; Mladen LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb, 1939., 89.-92.

jeku 476, u Đakovu 313 i u Vukovaru 297.⁸⁸ U odnosu na prijašnje popise Vukovar bilježi nagli porast židovskog stanovništva. Budući da popis pučanstva iz 1850./1851. godine nije zadovoljio i s brojčane strane nema nikakve vrijednosti, carski patent od 23. ožujka 1857. naredio je novi popis 31. listopada 1857. za cijelu Monarhiju i on je malo precizniji. U Vukovaru je prema podacima *Miestopisnog rječnika* za godinu 1857. u općini bilo nastanjeno 378 Židova, a od toga broja je 12 Židova živjelo u Novom Vukovaru i 158 u Starom Vukovaru. Sveukupno je u vukovarskom kotaru bilo 170 Židova, a bili su raspoređeni ovako: Bapska 10, Berak 8, Bobota 9, Borovo 2, Čakovci 11, Ilok 81, Lovas 8, Mikluševci 6, Mohovo 6, Negoslavci 18, Opatovac 3, Pačetin 7, Petrovci 3, Sotin 8, Svinjarevci 5, Tompojevci 5, Tovarnik 7, Trpinja 11.⁸⁹

U sada već ojačalu vukovarsku židovsku zajednicu 1850. na mjesto rabina dolazi David Löwy iz Slovačke (1821.-1891.),⁹⁰ koji će se na tom mjestu održati do 1891. godine,⁹¹ a u međuvremenu će postati 31. svibnja 1864. i nadrabinom u županiji.⁹² Rabin Löwy ustrojio je matične knjige 1850. godine i uredio život vukovarske židovske općine.⁹³ Tih godina je osnovana i Židovska konfesionalna škola u Vukovaru.⁹⁴ Židovska je općina 1851. odlučila otvoriti *Heder- Trivialschule* s tri diplomirana profesora.⁹⁵ Prije nego li su pokrenuli školu, članovi općine osnovali su komisiju za nabavku materijalnih sredstava. Očito je da je škola do konačnog službenog odobrenja carskog-kraljevskog namjesnika 16. listopada 1857. radila smanjenim

88 *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br.16.-21. siječnja 1852. Agneza SZABO, *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.*, *Naše teme*, 33., (7-8.), Zagreb, 1989., 2128.-2138. U članku autorice Agneze Szabo iznesen je podatak da su na području civilne Hrvatske i Slavonije 1851. popisana 3.941 Židova ili 0,45% prema ostalim prisutnim stanovnicima, no to je očito tiskarska pogreška.

89 M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 42.; Melita ŠVOB, *Promjene u populaciji Židova u Hrvatskoj od XVIII. do XX. stoljeća*, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 291.

90 *Rukopis Židovskog biografskog leksikona*, David Löwy (Novo Mesto na Vagi, grofovija Trenčin, Slovačka, prosinac 1821. (1823.) – Vukovar, 7. II. 1891.) Rabin u Vukovaru od 1850. do smrti, od 1863. nadrabini za Srijemsku županiju. Oko 1890., za njegova mandata sagrađena je i posvećena nova impozantna vukovarska sinagoga. Ustrojio je matične knjige i značajno unaprijedio vukovarsku općinu

91 *Sremske novine*, br. 31.-2. kolovoza 1890. Godine 1890. slavila se četrdesetgodišnjica srijemskog nadrabina

92 *Sremske novine*, br.31.- 2. kolovoza 1890.

93 HDA- BINZV, kutija 30./1892., spis 33 (14.496/1892.)

94 M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 34.

95 G. DIAMANT, *A zsidók*, 36.

obimom i bez odobrenja jer se u molbi Židova iz Markušice datiranoj 1855. moli da im se odobri pokretanje škole, jer im je škola u Vukovaru predaleko.⁹⁶ U početku je nastava bila isključivo na njemačkom jeziku, a kasnije je dolazio jedan učitelj iz gradske škole, koji je dnevno predavao jedan sat hrvatskog jezika.⁹⁷ Tu su školu pohađala i djeca druge vjere, a broj učenika kretao se godišnje od 70 do 100.⁹⁸

Što se tiče privredne djelatnosti, židovsko društvo u Hrvatskoj sastojalo se od više slojeva. Eliti su pripadali neki gradski trgovci, prisutni već 1848. godine, dok se drugi pojavljuju tek pedesetih godina. Nasuprot židovskoj eliti, nalazili su se sitni židovski trgovci (kramari i pokućarci), krčmari i zanatlije te sitni lihvari.⁹⁹ Nakon sloma revolucije 1848./1849. Kraljevina Hrvatska i Slavonija bile su u ekonomskom pogledu u vrlo kaotičnom stanju. Kako se gospodarstvo trebalo srediti pokrenulo se pitanje osnivanja trgovačko-obrtničkih komora koje su trebale unaprijediti trgovačko-prometni, obrtni i privredni razvoj. U Hrvatskoj su se one službeno pojavile u Zagrebu 1852., te za Slavoniju u Osijeku 1853. godine.¹⁰⁰ U osnivanje jedne i druge komore uključili su se imućniji Židovi. Pedesetih godina sve se više izdvajaju i židovski pojedinci unutar vukovarskog društva, kao uglednici i kao privrednici. Tako su na izborima za Slavonsku trgovačku i obrtničku komoru 1859. u trgovački odsjek izabrani: Lavoslav Epstein iz Osijeka, Samuel Hiller iz Vukovara i Marko Spiller iz Osijeka.¹⁰¹

Šezdesetih godina došlo je do velikih promjena u položaju Židova u cijeloj Monarhiji, a one su se protezale i na Židove u Hrvatskoj. Na početku 1860. izdane su za Židove Monarhije tri važne carske naredbe. Prva od 6. siječnja osposobljava Židove da mogu biti svjedoci pri oporukama kršćana,¹⁰² druga od 14. siječnja (donesena je 10. siječnja)

96 HDA, *Carsko i kraljevsko hrvatsko-slavonsko namjesništvo*, kutija 197./1857., spis 12353./1857.

97 G. DIAMANT, *A zsidók*, 37.-38.;

98 V. HORVAT, F. POTREBICA, Srijemska županija, 169.

99 Miroslava DESPOT, *Ekonomsko-historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko-proizvodnog procesa u XVIII. i XIX. stoljeću*, *Zbornik radova I. Znanstvenog Sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 1970., 259.-260.

100 M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, 247.; Miroslava DESPOT, Jacques Epstein, *Život i rad (1822.-1859.)*, *Jevrejski almanah*, 1963.-1964., Beograd, 1964., 85.; Miroslava DESPOT, *Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma*, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb, 1967., 27.-29.

101 *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br.135.-15. lipnja 1859.

102 *Sbornik zakonak i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1863., sv. I. Zagreb, 1881., 8.

ukida staru odredbu iz §.29./1840. koja zabranjuje da stanuju u rudarskim mjestima¹⁰³ i treća od 18. veljače 1860. podjeljuje im pravnu sposobnost da mogu stjecati vlasništvo svakovrskih nepokretnih dobara, nekretnina i da mogu postati vlasnicima zemljišta ako ga obrađuju u vlastitoj režiji, ali ne uživaju s tim pravo patronata niti pravo predlaganja učitelja.¹⁰⁴ Uz ove, 13. siječnja 1860. donesena je i odredba koja ukida zakone po kojima su Židovi iz nekih obrta, posebno ljekarstva, zatim krčmarenja, pivarstva i mlinarenja bili isključeni.¹⁰⁵ Nova odredba dozvoljava da Židovi svuda smiju boraviti i stalno stanovati, držeći se općenitih propisa i baviti se svim dopuštenim obrtima. Svi ovi zakoni protezali su se na Hrvatsku i Slavoniju, posebice naredba od 18. veljače 1860. koja je istovremeno donesena za Donju Austriju, Češku, Moravsku, Šlesku, Ugarsku, Srpsku Vojvodinu s tamiškim Banatom, Hrvatsku i Slavoniju, Erdelj, Primorje i Dalmaciju. Kralj je u skladu s ovim zakonom, omogućio Židovima i ostalima brže dobivanje zavičajnosti jer je ukinuo stari propis iz građanskog zakonika prema kojem je osoba ukoliko je željela zadobiti zavičajnost trebala pokrenuti obrt.¹⁰⁶ Ti novostvoreni uvjeti potaknuli su novi val doseljavanja Židova u Hrvatsku pa se njihov broj uvećao na području civilne Hrvatske i Slavonije za 66,62%, uračunavši tu dakako i Srijem koji je u to vrijeme ponovno pripojen civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁰⁷ U tamošnjim ekonomskim i razvijenim trgovištima Židovi su činili 1,04% stanovništva. Od 1857. do 1869. broj Židova se u županijama (bez Srijemske županije) povećao za 35,06%, a uključivši i Srijemsku županiju za 52,80%.¹⁰⁸ Djelomična ravnopravnost Židova izazvala je interes među pojedincima u Vukovaru. Srijemski je župan grof Petar Pejačević, 1861. izjavio vukovarskoj židovskoj delegaciji, "da neće praviti razliku između njih i ostalih stanovnika, ma-

103 *Narodne novine*, br. 14.-18. siječnja 1860.; *Sbornik zakonak i naredabah valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1863., sv. I. Zagreb, 1881., 28.

104 S. BRESZYEZENSKI, *Izraeličani*, 8; *Sbornik zakonak i naredabah valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1863., 59., br.36.

105 Gjuro Stjepan DEŽELIĆ, *Židovi u Hrvatskoj, Dragoljub ili Upisnik kalendar*, Zagreb, 1905., 28., *Sbornik zakonak i naredabah valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1863., 28., br.11.

106 *Sbornik zakonak i naredabah valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1863., 124., br.75.

107 Mira KOLAR, *Gospodarska politika u Hrvatskoj za vrijeme bana Josipa Šokčevića, Zbornik radova Hrvatski ban Josip Šokčević*, Zagreb-Vinkovci, 2000, 165.

108 M. GROSS/ A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 421.

kar se država i zakoni još uvijek mačehinski brinu o njima, jer su oni pravi rodoljubi”,¹⁰⁹ a potvrdu slobodoumnosti dao je i pravoslavni patrijarh Josip Rajačić iz Srijemskih Karlovaca, koji je 1865. na 50-godišnjicu jubileja vukovarske općine poslao pismo u kojem hvali slobodoumne korake njegovog Veličanstva koje je dalo djelomičnu ravnopravnost Židovima.¹¹⁰ Od tada (1861.) i srijemski rabin sudjeluje u radu Srijemske županije.

Sedamdesete godine napokon su donijele emancipaciju Židovima u Hrvatskoj. Prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868.) *bogoštovlje* tj. vjersko-crkveni poslovi (§.47. i §.48. Nagodbe) pripadali su djelokrugu hrvatske autonomije, tj. zakonodavstvu Hrvatskog sabora i to Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade.¹¹¹ Zbog političkih nesuglasica i prekida rada Hrvatskog sabora zakonsko je proglašavanje ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj nastupilo nešto kasnije u odnosu na Austriju ili Ugarsku. Iako je *Osnova o ravnopravnosti Izraelićana* predana na Hrvatski sabor u vrijeme zasjedanja 1868.-1871. o njoj se raspravljalo tek dvije godine kasnije. U listopadu listopada 1869. upućena je molba općine Vukovar i Srijemske županije u kojoj se zalažu za emancipaciju Židova,¹¹² a godinu dana kasnije 20. studenog 1870. Predsjedništvo Zemaljske vlade naložilo je Odjelu za bogoštovlje i nastavu da predloži Zakonsku osnovu o emancipaciji Židova u Hrvatskoj.¹¹³ Osnovu je ban Levin Rauch predao Saboru tek 1871. uoči njegova raspuštanja kada se više o tome nije moglo raspravljati.¹¹⁴ Osnova je na dnevni red stavljena tek godinu dana kasnije, budući da Hrvatski sabor zbog napete političke situacije neko vrijeme nije smio zasjedati. Tek je 19. rujna 1873. sabor usvojio *Osnovu zakona o ravnopravnosti Izraelićana*, a zakon je 21. listopada 1873. dobio kraljevu sankciju.¹¹⁵ Kada govorimo o broju židovskog stanovništva u

109 G. DIAMANT, *A zsidók*, 41.-42.

110 G. DIAMANT, *A zsidók*, 41.-42.

111 Dalibor ČEPULO, *Ustavne i političko-upravne zakonodavne reforme u Hrvatskoj u razdoblju banovanja Ivana Mažuranića (ustrojstvo vlasti i građanske slobode i prava)*, doktorska disertacija, Zagreb, 1998.,197.

112 *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, br.16.-20. travnja 1869.

113 HDA- BINZV, kutija 30./1892., spis 3381./1870.

114 M. GROSS, Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, *Gordogan*, siječanj-travanj 1987., 27.-28.

115 M. GROSS, Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, 28; M. STRECHA, “To je na svaki način pravi škandal”, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb, 1999, 219.-236; M. SMREKAR, *Ustavno zakonslovlje-sbirka ustavnih zakona i propisa valjanih u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1888., 142.; HDA-BiNZV, kut.30/1892; (2281/1870, 3643/1870,

ovom razdoblju valja uzeti u obzir i teritorijalne promjene civilne Hrvatske i Slavonije. Prvi popis pučanstva nakon što je sklopljena Austro-ugarska i Hrvatsko-ugarska nagodba, započet je u građanskoj i vojničkoj Hrvatskoj dana 3. siječnja 1870. te je istog tog mjeseca i dovršen. Niti za njega nam autori ne pružaju identične podatke. Kod Mirjane Gross prema religioznoj pripadnosti 1869. evidentirano je u civilnoj Hrvatskoj 3.483 ili 0,46% Židova s time da su raspoređeni tako da 2.001 ili 3,20% Židova živi u gradovima, a u županijama 1.482 ili 0,21% (Zagrebačkoj 528 ili 0,22%, Varaždinskoj 360 ili 0,22%, Križevačkoj 451 ili 0,58%, Riječkoj 43 ili 0,07% i Bjelovarskoj 100 ili 0,06%). U civilnoj Slavoniji evidentiran je 5.207 Židov ili 1,37% s time da ih 1.137 ili 5,63% živi u gradovima, a u županijama 4.070 ili 1,13% (Požeška 599 ili 0,82%, Virovitička 2.113 ili 1,32%, Srijemska 1.258 ili 1,04%). Sveukupno u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji evidentirano je 8.690 ili 0,76% Židova.¹¹⁶ Prema izvješću *Obzora*¹¹⁷ u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1870. bilo je 8.551 Židov ili 1,00% prema ostalim stanovnicima.¹¹⁸ Povremeni izvještaji, kao što je godišnje izvješće o stanju Srijemske županije navode da 1869. u županiji ima 107.546 duša, od kojih su 40.276 katolika, 60.257 Srba, 2.368 grkokatolika, 2.216 kalvina, 1.495 luterana i 934 Židova.¹¹⁹ Najveću imigraciju Židova su doživjeli manji gradovi, posebice oni koji su bili na križištima putova, dok su znatno manju imigraciju doživjeli udaljeniji gradovi te veći i razvijeniji gradovi.¹²⁰ Prema drugim autorima M. Lorkoviću i A. Szabo u cjelokupnoj Hrvatskoj i Slavoniji je 1870./1871. godine stalno nastanjenih bilo 9.876 židovskih stanovnika ili 0,54%. Ovu brojku navodi i vukovarski rabin Julije Diamant u

4179/1873; 4649/1873). Doneseni zakonski članak glasi:

1. *Sljedbenici izraelitičke vjere priznaju se tako u pogledu slobodnog izvršavanja vjerezakona i u pogledu uživanja prava političkih i građanskih ravnopravni sa sljedbenicima ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroispovijesti*
2. *Propisi protivni ustanovi ovoj ukidaju se*
3. *U pogledu bogoštovnih poslova izraelitičkih priuzdržano ostaje državi pripadajuće joj pravo vrhovnoga nadzora, a ISTO tako ostaje nestegnuto njezin zakoniti upliv u nastavne poslove izraelitičke*
4. *Izvršba ovog zakona povierava se banu kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.*

116 M. GROSS/A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 40.-41.

117 *Obzor*, br. 56.-6. listopada 1871.

118 M. LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, 94.-95.; A. SZABO, *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.*, 2130.-2131.

119 *Narodne novine*, br. 28.-5. veljače 1870.

120 A. SZABO, *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.*, 2130.

svojoj brošuri *A zsidók története Horvátországban az egyenjogúsításig*.¹²¹

U drugoj polovici 19. stoljeća razvoj Vukovara se povezuje uz razvoj prometa Dunavom i trgovine. Razvoj trgovine pridonio je i razvoju bankarstva, pa se u Vukovaru tada osnivaju i prve banke u čiji osnivački odbori- ma sjede vukovarski Židovi. Veći dio 19. stoljeća, Stari i Novi Vukovar razvijali su se kao dvije zasebne općine, da bi se tek 1873. spojili u jednu općinu.¹²² Druga polovica 19. stoljeća obilježena je emancipacijom Židova i njihovim intenzivnim uključivanjem u privredni i društveni život Vukovara. Uspon gradskog stanovništva bio je spor jer se gradovi nisu razvijali kao aglomeracije nego kao trgovin- sko-prometna ili upravna središta. Pogoni prerađivačke industrije često su se podizali izvan gradova, na imanjima vukovarskog vlastelinstva. Zbog svega toga više se pove- ćavao broj stanovnika vukovarskog kotara nego li grad- skog stanovništva u Vukovaru. Unatoč svim teškoćama i nepostojanjima uvjeta za brži razvoj industrije, na vuko- varskom se području osuvremenjuje proizvodnja i osnivaju manji industrijski pogoni čiji su djelomično bili i vlasnici Židovi.¹²³ Kao i u ranijim godinama Vukovar bilježi stalni porast židovskog stanovništva. Tako je prema službenom popisu kotar Vukovar 1880. imao 766 Židova, a u Srijem- skoj županiji je živjelo 2.431 Židov.¹²⁴ U Vukovaru je dotle naseljeno bilo (1881.) 529 Židova.¹²⁵ Deset godina kasnije (1890.) u Srijemskoj županiji su popisani 2.961 Židov, a od toga broja u kotaru Vukovar 861 Židov.¹²⁶ Najznačaj- niju ulogu u životu židovske zajednice devedesetih godina preuzima rabin dr. Julije Diamant. (rođen u Nagy Varad ili Gross Vardein, danas Oradea u Rumunjskoj, 1868., a umro u Vukovaru, 11. ožujka. 1932).¹²⁷ J. Diamant je služ- bovao kao rabin u Vukovaru od 21. lipnja 1893. godine sve do smrti te nosio titulu vukovarskog i srijemskog nadrabi-

121 M. LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, 94.-95.; A. SZABO, *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.*, 2130.-2131.; G. DIAMANT, *A zsidók*, 45.

122 Vlado HORVAT, Filip POTREBICA, *Uspon građanskog Vukovara 1850.-1918.*, *Vukovar –vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., 182.

123 V. HORVAT, F. POTREBICA, *Uspon građanskog Vukovara 1850.-1918.*, 187.

124 M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 58.-59.

125 *Srijemski Hrvat*, br.4.-27. siječnja 1881.

126 M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 59.

127 *Jevreji u Vukovaru, arhivsko-dokumentarna izložba*, Vukovar, 1996., Muzej grada Vukovara, autori izložbe: Olivera Cervar, Borivoj Čalić, vodič po izložbi.

na. Na zahtjev vukovarske židovske općine oženio je Šulamit Löwy (rođena u Vukovaru, 1869., umrla u Jasenovcu, 1942.), kćer svog prethodnika rabina Davida Löwyja, s kojom je imao šestero djece. U židovskoj zajednici grada i okolice ili je osnovao ili pomagao brojne kulturne i humanitarne institucije. Bio je “duševni otac i dobar vjerski poglavar” vukovarske židovske zajednice i kulturna ličnost i veliki autoritet ne samo među vukovarskim Židovima, već i u gradskom životu Vukovara. Potkraj 19. st. zastupao je mađarske interese i zalagao se da se u realnoj gimnaziji uvede mađarski jezik kao neobavezan. Pisao je za razne budimpeštanske novine.¹²⁸ Vukovarska židovska zajednica je do kraja 19. stoljeća izrasla u jednu od najvećih i najbogatijih židovskih općina Hrvatske. Stara sinagoga nije zadovoljavala ni izgledom, a ni veličinom svojoj svrsi, te se 1889. započinje s izgradnjom novog velikog hrama po projektu bečkog arhitekta Ludwiga Schönea u neposrednoj blizini starog hrama, u istoj Gajevoj ulici. Od 1889. vukovarskim je krajolikom počela dominirati monumentalna sinagoga s kupolom, izgrađena visoko nad Dunavom u tzv. maurskom stilu. (srušena je oko 1957./1958. kada je prodana kao građevinski materijal).¹²⁹

Početak 20. stoljeća dolazi i nadalje do porasta broja Židova u Srijemskoj županiji u kojoj ih prema popisu iz 1900. ima 3.017, ali dolazi do opadanja broja u vukovarskom kotaru u kojem ih je bilo 662., a u gradu Vukovaru 513.¹³⁰ Židovi su u znatnijem broju 1910., za razliku od ranijeg razdoblja kada su bili rasprostranjeni po selima, sada bili u gradovima i to pretežito u Vukovaru i Iloku. I nadalje dolazi do opadanja broja Židova u vukovarskom kotaru.¹³¹ U Vukovaru su, gledano prema vjeroispovijesti, činili 4,8%, a u Iloku 4,4% ukupnog žiteljstva, a izvan ta dva urbana naselja živjelo ih je samo 0,8% i to na vukovarskom području.¹³² Prema popisu iz 1910. u kotaru Vukovar živjelo je 576 Židova.¹³³

U skladu s razvijenim gospodarskim životom u Vukovaru je bio podjednako živ i društveni život u čije su or-

128 *Rukopis Židovskog biografskog leksikona*

129 Zlatko KARAČ, Urbanistički razvoj i arhitektonska baština Vukovara od baroka do novijeg doba (1687.-1945.), *Vukovar –vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., 289.

130 M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 59., Melita ŠVOB, *Naseljavanje Židova u Slavoniju*, 183.

131 Igor KARAMAN, *Etnici / nacionalni odnosi u Vukovaru i vukovarskom kraju do Prvog svjetskog rata*, *Vukovar –vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., 218.

132 A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo Vukovara*, 88.

133 M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 59.

ganiziranje bili uključeni Židovi. Po uzoru na Beč, Peštu i Zagreb, organizirana su različita društva kako hrvatska tako i židovska. Jedno od najstarijih udruženja u Vukovaru bilo je *Izraelitsko gospojinsko društvo*, za koje nismo sigurni kada je osnovano, a prema nekim saznanjima to je bilo 1862. godine. Kao i uz sve židovske općine i u Vukovaru je postojalo *Izraelitičko pogrebno društvo Chevra Kadicha* koje vjerojatno postoji od sredine 19. stoljeća, ali su službena pravila potvrdili tek 1909. godine.¹³⁴ Godine 1909. utemeljena je i *Cionistička organizacija vukovarske omladine*. U ovom ozračju vukovarska židovska općina dočekala je Prvi svjetski rat.

Židovi u Vukovaru u međuratnom razdoblju 1918.-1945.

Završetak Prvoga svjetskoga rata Vukovar je dočeka kao s očuvanim privrednim potencijalima, ali i velikim nezadovoljstvom naroda iscrpljenog ratom.¹³⁵ Prema popisu 1921. godine u Vukovaru bilo je 7.794 rimokatolika, 1.738 pravoslavaca, 453 Židova, 175 protestanata i 73 grkokatolika. Godinu kasnije, 26. lipnja 1922. utemeljene su 33 oblasti, Hrvatska je podijeljena u šest, a od Srijemske županije stvorena je Srijemska oblast, sa sjedištem u Vukovaru i time je započeo proces jačeg gušenja posebnosti srijemskog područja u korist centralizacije i srbizacije, tj. okretanjem prema Beogradu. Konačnu izolaciju Vukovara, učinio je "Zakon o unutarnjoj upravi s izmjenama" donesen 1929. godine, koji je grad i kotar Vukovar s Vinkovcima, Županjom i Šidom pripojio Drinskoj banovini (sjedište u Sarajevu), a kotar Ilok i drugi kotarevi Srijema pripojeni su Dunavskoj banovini (sa sjedištem u Novom Sadu). Vukovar je time postao obično kotarsko mjesto. Vukovar je u tom položaju bio do 1931. kada je "Zakonom o nazivu i podijeli Kraljevine Jugoslavije" grad Vukovar i cijeli kotar (uz Vinkovce i Županju) vraćen u Savsku banovinu. Na osnovu tzv. Sporazuma Cvetković-Maček od 26. kolovoza 1939. stvorena je Banovina Hrvatska, koja je obuhvaćala dotadašnji teritorij Savske i Primorske banovine.¹³⁶ Usprkos ekonomskom jačanju židovske zajednice, dolazi do njihovog brojčanog opadanja po kotarevi-

134 Statistika Jevrejstva Kraljevine S.H.S., *Jevrejski almanah za godinu 5688/1927/1928*, Vršac, 1927.

135 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Filip POTREBICA, Na slavonsko-srijemskom razmeđu 1918.-1945. godine, *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., 242.

136 M.KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, F. POTREBICA, Na slavonsko-srijemskom razmeđu 1918.-1945. godine, 238.- 239.

ma. Prema službenim popisima za 1921. godinu u kotaru Vukovar živjelo je 30 Židova i to u Antinu 2, u Boboti nijedan, u Čakovcima 3, u Korogu 3, u Markušici 8, u Negosavcima 1, u Nuštru 1, u Opatovcu 4 i u Trpinji nijedan. Dotle je u Vukovaru živjelo 456 Židova.¹³⁷ Popis iz 1931. iznosi malo drugačije podatke jer još uvijek u kotaru Vukovar živi 30 Židova i raspoređeni su ovako u Antinu 2, u Boboti u kojoj prije nije zabilježen nijedan Židov, sada su popisana njih 7, u Čakovcima 2, Korogu 4, Markušici 4, Negosavcima 1, Nuštru 6, Opatovcu 2 i u Trpinji se pojavljuju 2 Židova. U gradu Vukovaru dolazi do opadanja broja Židova gdje ih je popisano samo 306.¹³⁸ Iz godine u godinu Vukovar bilježi pad židovskog stanovništva, tako su 1935. popisana u vukovarskoj židovskoj zajednici 295 članova¹³⁹ 1937.-1938. - 289 članova,¹⁴⁰ i 1939.-1940., kao i 1940.-1941. - 213 članova.¹⁴¹

Ugledni vukovarski Židovi koji su se bavili izvozom u međuratnom razdoblju bili su Samuel Obersohnn, Otto Landesmann, Hugo Baum, braća Braun, Izidor, Ervin i Jakob Pfefferman te Hinko Hirt (koji je imao svoju centralu u Beču). Godine 1923. proradila je velika pilana Mirka Steinera, koju su prije Drugog svjetskog rata preuzeli njegovi sinovi. Izvozni artikl "broj jedan" za Vukovar i Ilok ostalo je vino: pa je tako Ignjat Stern proizvodio po dva vagona godišnje. Budući da se u to vrijeme dosta gradilo, svako mjesto imalo je svoju ciglanu. Židovi su u Vukovaru imali ciglanu Sigmunda Franka i Mavre Offnera.¹⁴² Brojni su intelektualci bili među Židovima: liječnici: dr. Vilim Rosenberg; dr. Mavro Stern, dr. Albert Stengel; dr. Lili Bem (?); dr. Artur Bader, dr. Ilon Schön; dr. Enest Grün; a odvjetnici dr. Solomon Baum, dr. Josip Herzl, dr. Danijel Klein, i dr. Lavoslav Velić. Profesor je bio Oton Diamant, sin rabina, i drugi.

Završetkom Prvog svjetskog rata osniva se većina židovskih društava u Hrvatskoj, pa tako uz već postojeća, u Vukovaru se 1919. osniva *Židovsko djevojačko društvo Mo-*

137 M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 95.

138 M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 95.

139 *Jevrejski narodni kalendar*, Beograd-Zagreb, 1935.-1936., br.4., Sarajevo-Beograd, 187.

140 *Jevrejski narodni kalendar*, Beograd-Zagreb, 1937.-1938., br.5., Sarajevo-Beograd, 159.

141 *Jevrejski narodni kalendar*, 1939.-1940., Sarajevo-Beograd, 1940., 156.; *Jevrejski narodni kalendar*, Sarajevo-Beograd, 1940.-41., 187.

142 M, KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, F. POTREBICA, Na slavonsko-srijemskom razmeđu 1918.-1945. godine, 250.

rija¹⁴³ i *Židovsko omladinsko društvo pri židovskoj općini Vukovar*.¹⁴⁴ Prije 1920. osnovan je *Židovski omladinski Ferrijalni klub*.¹⁴⁵ I nadalje najuglednija židovska osoba u Vukovaru je rabin Julije Diamant (1868.-1932.), koji je zbog povezanosti s francuskim židovstvom u veljači 1919. zamoljen da podastre memorandum *Allianci Israelite* iz Pariza, da se ona zauzme za zahtjeve Kraljevine S.H.S. u sporu s Rumunjskom u pogledu nekih mjesta Banata, što je ova i učinila.¹⁴⁶ Godine 1933. na položaju rabina Diamanta zamijenio je dr. Izrael Scheer (1898.-1941.) koji će ostati na čelu židovske zajednice sve do odlaska u logor.¹⁴⁷

Holokaust i Židovi nakon Drugog svjetskog rata do danas

Za vrijeme Drugog svjetskog rata preživljavanje na ovom prostoru bilo je izuzetno teško. Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, Vukovar postaje 1941. sjedište velike župe Vuke. Tada je cjelokupni Srijem opet priključen hrvatskoj državi (kotarevi Karlovci, Ruma, Mitrovica, Zemun).¹⁴⁸ Uspostavom NDH Židovi su potpali pod udar zakona o rasnoj pripadnosti, oduzeta im je imovina i uhapšeni su najugledniji pripadnici zajednice. Uvodi se ograničenje kretanja i obavezno nošenje žute zvijezde. Židovskoj zajednici nisu pomogli ni malobrojni odobreni prelasci na rimo-katoličku vjeru. U kolovozu 1942. svi vukovarski Židovi, njih 300 u jednom danu sakupljeni su i deportirani u logore (Đakovo, Jasenovac, Auschwitz), gdje

143 Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj-Migracije i promijene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997, 213. U osnivanju društva sudjelovalo 50 židovskih djevojaka, a skupštinu otvorila Mira Müller, koja je izabrana za predsjednicu, potpredsjednica je Hella Bresslauer, tajnica Hedwiga Bader, blagajnica Marija Spitzer, knjižničarke Risa Weiner i Olga Steiner.

144 ISTO, 194.; *Gideon*, br. 12./1920. U centru društva je na prvom mjestu dječji odgoj kojeg 1920. vodi Keta Diamant. U dvorištu pučke škole ili čitaonici okupljena su sva djeca kada imaju slobodnog vremena. Odrasli omladinci rade unutar sekcija. Postoje sekcije: muške; sekcija za tjelovježbu i laku atletiku, nogometna sekcija i sekcija za tamburanje. Ženske sekcije su: ženska tjelovježba, "hazena sekcije". Zajedničke sekcije su: pjevačka i literarno-povijesna sekcija. Hebrejski jezik uče svi. Godine 1920. zajedno s Vinkovčanima imaju zajedničkog učitelja koji živi u Vinkovcima. 1929./30. počasni član društva je Aleksa Steiner, predsjednik je bio Karlo Engl, Alica Engl i S. Bander.

145 *Gideon*, 8.i 9./1920.

146 Julije DIAMANT, Viktor Baum, *Jevrejski almanah za godinu 5688 (1927.-1928.)*, III., Vršac, 1927., 129, 131.

147 Prema vodiču : *Jevreji u Vukovaru, arhivsko-dokumentarna izložba*, 2.

148 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, F. POTREBICA, Na slavonsko-srijemskom razmeđu 1918.-1945. godine, 254.

su stradali u tvornicama smrti. Time se ugasila vukovarska židovska zajednica. Iako se nakon završetka rata u Vukovar vratilo 23 preživjelih Židova,¹⁴⁹ i ti malobrojni, koji su preživjeli strahote Holokausta, iselili su se nakon rata u Izrael, sjevernu Ameriku ili koji drugi hrvatski grad. Svega nekoliko Židova nastavilo je život u Vukovaru.

Podaci u poslijeratnim popisima koji se odnose na Židove, zbog metodologije popisivanja i specifičnih razloga za (ne) izjašnjavanje o židovskoj i nacionalnoj ili religijskoj pripadnosti, se trebaju nadopunjavati i drugim podacima, osobito analizama koje su načinile same židovske zajednice. Podaci koji se odnose na popisane preživjele Židove 1946. godine u pojedinim mjestima gdje su se nakon rata zatekli, ne znači da se radi o preživjelim Židovima iz dotičnog grada, jer se među njima često nalaze oni koji su podrijetlom iz drugih mjesta, pa i zemalja (izbjeglice). Prema tim popisima u Vukovaru su evidentirana 23 Židova od prijeratnih (popis 1931.) 306, odnosno 213 kako navode u *Jevrejskom narodnom kalendaru* iz 1940./1941.¹⁵⁰ Između popisa stanovništva Jugoslavije 1948. i 1953. dogodile su se velike promjene u židovskoj populaciji jer je oko polovica preživjelih Židova otišla u Izrael. Prema službenim podacima židovskih općina između 1948. i 1952. u Izrael je otišlo 7.739 Židova s područja bivše Jugoslavije. Analizom dostupnih lista putnika za Izrael prema mjestima podrijetla iz Vukovara je bilo njih 26.¹⁵¹ Popis 1971. u Vukovaru je popisao 32 Židova, a 1981. prema narodnostima u Vukovaru nalazimo samo 3 Židova. Popis iz 1991. u gradu popisuje 6 Židova, dok cijela općina ima 13,¹⁵² da bi i ti Židovi tijekom Domovinskog rata otišli s ovih prostora, što nam potvrđuje popis iz 2001. koji više ne popisuje u Vukovaru i okolici Židove.

Na kraju ovog pregleda što reći o židovskoj zajednici koja danas više ne postoji, a u prošlosti je bila jedna od najuglednijih na ovim prostorima. Iako više ne postoji, to ne znači da ne postoje potomci vukovarskih Židova i zato zbog njih i njihove djece treba i dalje istraživati povijest vukovarske židovske zajednice kako se ne bi nikada zaboravila.

149 M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 89.

150 Melita ŠVOB, Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima), *Migracije u Hrvatskoj-regionalni pristup*, ur. Ivan Lajić, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1998., 200.; *Jevrejski narodni kalendar*, Beograd-Sarajevo, 1940.-41., 187.

151 M. ŠVOB, Naseljavanje Židova u Slavoniju, 203.

152 ISTO, 203.-205.